

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

№ 67
(19798)
2024 чылдың
сентябрь 4
среда

Хүннүң үнери — 05:39
Ажары — 19:17
Хүн дурту — 13:38

Садар өртээ
хостуг

12+

Тывага Президент В. ПУТИН кээп чораан

Материалды 2-3-кү арыннардан номчуур.

Тывага Президент В. ПУТИН кээп чораан

Владислав ХОВАЛЫГ:

«Президентинин эрттирген хуралы регионга улуг ужур-дузалыг»

Россияның Президентизи Владимир Путинниң Тывага кээп чорааны республикага чугула ниитилел-политиктиг болгаш социал-экономиктиг болушкун болган.

Сентябрь 2 – Президентинин Тывага кээп чораан хүнү. Россияга 2024–2025 чылдарның чаа өөредилге чылының эгелээн хүнү болган төлээде, Кызыл хоорай чоогунда Вавилин этпээнде ажиттыгган, Төрээн чурттуң Маадырлары аттыг 20 дугаар школаны барып көрүп, өөреникчилерге болгаш башкыларга чаа школага оларның өөренип, ажилдап эгелээни-биле байырны чедирген.

Чаа школаның өөреникчилери-биле «Чугула чүүл

дугайында» деп ажык кичээлди Владимир Владимирович эрттирген. Амгы үең салгалынга чугула чүүлдер дугайында Президент уруглар, оолдар-биле чугаалажып, бистиң республиканың чурттакчылары тускай шериг операциясында киржип турарын оюп эртпээн. «Тыва Республиканың 10 муң ажыг чурттакчылары тускай шериг операцияга эң идепкейли-биле киржип, боттарының кадыкшылын, амы-тынын камнавайн, силерниң кижигүрүзүн болгаш бүгү чуртту камгалап турар. Ол дээрге бистиң төрээн чуртувуска онзагай хамаарылганың, патриотизмниң кайгамчыктыг үлегер-чижээ-дир» — деп, Владимир Путин чугаалаан.

(Уланчызы 3-кү арында).

(Төнчүзү. Эгези 2-ги арында).

«Чугула чүүл дугайында» ажык кичээл үезинде уруглар Президентиге боттарының сонуургаан айтырыгларын салып, солун болгаш өөредиглиг харыыларны дыңнааннар. «Силерден чүнү үлегер кылдыр ап болурул?» — деп айтырыгга «Мен эвээш удуур-дур мен. Ону үлегер-чижек кылдыр менден алба. Сен спорттун аңгы-аңгы хевирлеринге хандыкшыр, кезээде шимченгир, күштүг болур дээш, эвээш-ле дизе, сес шактан эвээш звес эки удуур ужурлуг сен» — деп, Владимир Путин харыылаан.

Республикага анаа аян-чоруктап звес, а Тыва Арат Республика Россияга эки тура-биле каттышканының 80 чыл юбилейин демдеглээринин бүдүүзүндө аалдап келгенин Президент уругларга дыңнаткан.

Тываның социал-экономиктиг хөгжүлдээринин айтырыгларынга хамаарыштыр чөвүлел хуралды Президент В. Путин эрттирген. Президентинин

Сибирь федералдыг округта төлээзи Анатолий Серышев болгаш федералдыг чергелиг албан-дужаалдыг сайыттар ол хуралга киришкен.

Тыва Республиканың экономиказының кедилиг айтырыгларын, регионнун социал-экономиктиг хөгжүлдээринин хууда про-

граммазында чаартылгаларны, чаа сорулгаларны Россия Федерациязының Президентизинин эрттирген чөвүлел хуралына чугаалашкан. Бистиң республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдээринин айтырыгларын Президентинин деңнелинге сайгарып көргени Тывага бүгү

талалыг деткимчениң дыка бедик чадазы-дыр.

Тываның социал-экономиктиг хөгжүлдээринин хууда программазының бирги ээлчээн болгаш национал төлөвилелдерни боттандырганы республикага чаа бүдүрүлгелерни ажыдар, чаа социал объектилерни тудар,

регионнун чурттакчыларының ажыл чок чоруун кызырар, чоннун амыдырал-чуртталгазының байдалын экижидер, чуртталга бажыңнарын көвүдөдир тудар органы чиигелделиг ипотека бергенин Владислав Ховалыг хуралга илеткээн.

Чөвүлел хуралдын түңнелдери регионга кончуг чугула ужур-дузалыг болганын, Тыва Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдээринин хууда программазының ийиги ээлчээн Россияның Президентизи деткээнин Тываның Баштыңы Владислав Ховалыг хурал соонда айтыкан.

«Тыва Арат Республика ССРЭ-ниң составынче эки тура-биле киргенинин 80 чыл юбилейи бүгү чурт чергелиг болуушкун-дур дээрзин Президент демдеглээн. Тыва Арат Республика аңгы ботдогуннаан күрүнө тургаш-ла, немец фашистиг эжелекчилер-биле дайынга Совет Эвилелинге өске күрүнелерни мурнады дузалажып кирипкенин Владимир Путин онзалап айтыкан» — деп, Владислав Ховалыг хурал соонда чугаалаан.

Владимир Путин биле Владислав Ховалыгның ужуражылгазы

В. Путин: Байдалды сайгарып чугаалашкаш, эки чүүлдерни демдегледивис. Тудугга хамаарыштыр — чуртта ниитизи-биле тудуг эки хөгжүп турар, өзүлдө 7,9 хуу. А Тывада оон дүрген — 50 хуу ажыг, мен бодаарымга, 53 хуу.

В.Ховалыг: Ийе.

В. Путин: Чөвүлел хуралга чугаалашканыыс деп, ол деңнелди моон соңгаар-даа кудулатпас херек. Айтырыгларның бирээзи — чуртталга бажыңнарының чедишпези, эң ылаңгыя чурттакчылары көвүдөп, Россияда ниитизи-биле деңнээрге, ажы-төлдүн төрүттүнери хей республикада. Тывалардан үлегер-

чижекте алыр херек деп чугаалаан болгай мен. Чеченерден база. Чечня — ажы-төлдүн төрүттүнөр талазы-биле бирги черде.

Ынчангаш ол айтырыгларны шиитпирлээри черле албан, а оларны машинага чугаалашкан бис: бичии уруглар садтары, школар, ол айтырыгларны албан шиитпирлээр херек.

«Үр оюннуг» айтырыгларның бирээзи — чурттаары айыылдыг чуртталга бажыңнары, ол айтырыгны бүгү чуртка шиитпирлээривис чугула, Тывага база чурттаары айыылдыг бажыңнар дыка хей дээрим ол.

Өске айтырыглар база эвээш звес. Оларның дугайында билер силер. Оларның дугайында шуптузун чугаалажылыңар.

В. Ховалыг: Ылап-ла харын, бистиинде, Тывада тудуг ниитизи-биле экономиканың шимчедикчизи апарган. Ийи хуулуг чиигелделиг чээлини Тывага кириерин деткир дугайында силернин хүлээп алган шиитпиринер дыка-ла дузалады. Ол старт болду. Ооң мурнунда банкылар ипотеканы деткири 25 хуу деңнелге турду. Амгы ипотеканы кириген соонда, чурттакчы чоннун ипотека алыры ийи катап көвүдээн. Бистиң

чурттакчы чонувустун кижжи бүрүзүнге хамаарыштыр орулганын ортумак деңнели дыка куду, кижжи бүрүзү ипотека ап шыдавас. Чиигелделиг ипотеканы кириген соонда, байдал шуут өскерилген.

Амгы үеде чеди микро-районну тудуп турар. Оларны канчаар планнап каан-дыр, ол-ла хевээр тудуп доозуптары күзенчиг. Ынчангаш Владимир Владимирович, чиигелделиг ипотеканы хуусаазын 2030 чылга чедир уздырын чөвүлел хурал үезинде силерден дилеп турганым ол. Чылдың-на 2 муң ипотека керээлерин чарар, 2030 чылга чедир 12 муңну чарыптар.

В. Путин: Темп ол хевээр артар.

В. Ховалыг: Ийе, ылап-ла ол хевээр артар.

Чуртталга шөлү-биле хандырылганы дөрбелчин метрлер-биле санаар болза, бүгү чуртта бис эң куду деңнелде бис — бир кижиге хамаарыштыр 15,3 дөрбелчин метр. Нормативтиг деңнелче үнер дизе, бис хей чуртталга бажыңнарын тудар ужурлуг бис азы республиканың амгы чуртталга шөлүнүн фондузу чүү хире-дир — ол хирени. Ооң хемчээли амгы үеде беш сая дөрбелчин метр.

В. Путин: Ийи катап хейнү.

В. Ховалыг: 2030 чылга чедир ийи катап көвүдөдир херек. Ынчан нормативтиг деңнелдиг апаар.

В. Путин: Көдээ ажыл-агыйда, үлөтпүрде база

силерде ажыл ниитизи-биле эки. Инвестиция ажыл-чорудулгазы өзүп турар. Экономикага болгаш көдээ ажыл-агыйга келир үеде хөгжүлдениң кончуг быжыг фундаментизин ол тургузуп болур, тургузар-даа ужурлуг. Планнаттыг инвестициялар херек кырында боттанзын дээш, шупту чүүлдерни кылыр херек.

В. Ховалыг: Ийе, бистиң чурттакчы чонувустун 46 хуузу көдээде чурттап турар. Көдээ ажыл-агыйны улам сайзырадырын күзеп турар бис. Ынчангаш республиканың агроүлөтпүр комплекзинин хөгжүлдээринин угланышкынынга дүүштүр хей чүүлдерни республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдээринин хууда программазының дараазында ээлчээнде кириген бис.

Совет үеде суггатыг шөлдер республикага 45 муң гектар турган. Беш-chedи чылдар дургузунда суггарылга системаларын шуптузун чоорту септеп алырын күзеп турар бис, чүге дээрге бөгүндө, хей-ле дизе, ооң чүгле бешон хуузу ажылалда. Чүгле ынчан дүжүттү өстүрери бүзүрелдиг... Чер ажыл-агыйына таарымчалыг звес зонада чурттап турар бис, бир звес шөлдер суггатыг боор болза, сигенин дүжүдүн чылда ийи катап ажаап ап болур бис. Ынчан бистиң малмаганыыска бүзүрелдиг мал чеминин баазазы тургустунар.

В. Путин: Документилерни белеткээн силер бе? Ындыг болза, эгелээр-дир че.

/ Арыннарны Ш. МОҢГУШ белеткээн.

Чиңгис СААЯНЫҢ тырттырган болгаш интернеттен алган чуруктар.

Уран чүүл школазында Билиглер хүнү

Билиглер хүнү – чүгле школачыларга, студентилерге эвес, а башкыларга болгаш ада-иелерге эң-не дүшкүүлүг, байырланчыг хүннерниң бирээзи. Алдын күс-биле кады чаа өөредилге чылының эгези — Билиглер хүнү-даа келген.

Билиглер хүнүнде школаже баштайгы ба-зымын кылып турар, алды-чеде харлыг курзукпай-ларга эң-не солун, эң-не байы-рымныг, эң-не уттундурбас хүн болуру чугаажок.

Республиканың аңгы-аңгы школарынга 72 муң ажыг школачылар байырлыг шугум чыскаалыга киришкен. 7 муң ажыг бирги классчылар чаа өөредилге чылында аңгы-аңгы школарже өөренип кирген.

Билиглер хүнүнде респу-бликада онзагай школарның бирээзи Р.Д. Кенденбиль аттыг республиканың уран чүүл школазының байырлыг чыскаа-лын көөр аргалыг болдум. Бо школаның онзагай чүүлү болза, ында республиканың аңгы-аңгы булуңнарындан келген чогаадыкчы салым-чаянныг уруглар өөренип турар.

Байырлыг чыскаал эге-лээр мурнунда каас-чараш кеттинген оолдар-уруглар, башкылар болгаш ада-иелер чыгып келген. Бо чылгы бирги классчыларның клазының удуртукчузу Чайзат Сайдыга оолдар, уруглар боодал чечек-терин ээлчешкен дег уурук-суу-руктап сунуп-ла турлар. Чайзат Сайды бо чылын Кызылдың башкы институтунун эге класс башкызы өөредир салбырын дооскаш-ла, ажилчын базым-нарын чогаадыкчы уруглар аразынга эгелээни ол.

(Уланчызы 5-ки арында).

| «ӨӨРЕДИЛГЕ» НАЦИОНАЛ ТӨЛЕВИЛ |

Балгазында чаа школа ажыттынган

Балгазын суурда 616 олут-тук чаа школаны байыр-лы-биле ажыткан.

Тываның Чазааның Даргазының оралак-чызы Олег Лукин, Дээди Хуралдың Даргазы Каң-оол Даваа, Тываның өөредилге сайыдының бирги оралакчызы Ольга Сенди, де-

путаттар, кожуун удуртукчула-ры болгаш ооң чурттакчыла-ры кожуунуң чонунга чугула хемчегге киришкен.

Өөредилге черин "Өөредилге" национал төлевилел күүселдези-биле туткан. Школада өөредилге болгаш класстан дашкаар ки-чээлдер өрээлдерин: «Өзүлде точказының», чурагайлыг

өөредилге хүрээлелиниң кабинеттери, чазанылга мас-терскаязы, хөгжүм клазы, 300 олуттук хуралдаар, спортчу база тренажёр залдары, школа театрын аңгылаан. Орус дыл болгаш литература башкызы Надежда Мальцеваның удурт-каны школа театрында 30 уруг барып турар. «Россияның эзиржигештери» болгаш «Баштайгыларның шимчээшки-ни» бүгү-российжи уруглар ор-ганизациялары база ажилда.

236 олуттук столовая изиб-чемненилгени хандылар, оон

аңгыда, ында диш эмчилик медпунктуну ажыткан. Кылы-мал сигенниг база спортчу шывыглыг амгы үениң ста-диону өөредилге черин улам каастаан. Стадионда футбол, баскетбол, хол бөмбүү, улуг теннис шөлдерин, маңнаар черни тускайлаан.

Кожа чыдар Кызыл-Арыг биле Сой суурлардан уруглар сөөртүлгезин өөредилге чы-лында организаастаан.

А. МОНГУШ.

Ада ТЮЛЮШТУҢ тырт-тырган чуруктары.

(Төнчүзү. Эгези 4-кү арында).

«Оглум Рамзан Чаалы-кай бо чылын уран чүүл школазының тыва национал хөгжүм салбырының игил тала-

зынче кирип алганынга аажок өөрүп тур мен. Чазын шылгалдалар эртип турдуvus. Барабанга ойнаар, бичиизинден салым-чаяанның болган кижидир ийин. Ынчангаш бо школаже кирип алдывыс» — деп, Уран-Сай Ооржак чугаалады.

«Таңды кожууннун Дүрген сумуунда чурттап турар бис. Дөрт ажы-төлдүг бис. Уругларывыстың эң хеймери Жаннета танцы салбырынче кирип алды. Ажы-төлүвүс ачазын дөззөн, уран чүүлге ынак болган. Бир уруувус база бо школада 9-ку класста өөренип турар» — деп, Аяна Монгуш чугаалады.

Улуг-Хем кожуундан келген Долаана Манзырыкчы дөрт ажы-төлүнүн эң-не хеймери бирги классчы Аделия фортепианога өөренир аас-кежиктиг болганынга өөрзөн сеткилин илеретти.

Байырлыг чыскаал-даа эгелзэн. Уран чүүл школазының директору Николай Дамбаа болгаш ТР-ниң Культура яамызындан төлээлер сөс алгаш, школачыларга болгаш ада-иелерге, башкыларга байыр чедиргеш, чаа өөредилге чылында улуг-улуг чедишкinnerни күззэн. Уран чүүл школазының доозукчузу, ТШО киржикчизи Аяндай Ооржак школазынга байырлал хүнүндө аалдап келгеш, башкыларынга боодал чечектерни сөңнзэн.

«Школада ниитизи-биле 200 ажыг уруг өөренип турар. Бо чылын бирги классче 26 уруг өөренип кирген. Дөрткү классче хореография салбырынче он, чурулгаже оон оранчок хөй салым-чаяанның оолдар-уругларны хүлзеп алдывыс. Бо чылын тоску классты 13 оолдар, уруглар дооскаш, чаңгыс аай күрүне шылгалдаларын дужаар» — деп, уран чүүл школазының директорунун сумелекчизи Шончалай Хомушку медээледди.

Байырлыг шугум чыскаалының кол маадырлары бирги классчылар чаптанчыг шүлүктөрнү чугаалаан, а доозукчулар чараш ырының үделгези-биле бөөлденип танцылаан соонда, баштайгы коңганы эдискен.

Доозукчулар бирги классчы думаларын четкеш, эң-не баштайгы кичээлдээр класстарынче углаптылар.

/ Айдың ОНДАР.

Авторнуң тырттырган чуруктары.

13 башкы көдээ школаларже ажылдап чораан

«Көдээ черниң башкызы» федералдыг программаның деткимче-зи-биле 13 башкы Тываның школаларында ажылдаары-биле ТР-ниң Өөредилге яамызынга үш талаалыг керээни эрткен неделяда чарган. Тываның 13 школазының директорлары специалист башкылар-биле кады керээге атты салыр дээш, найысылалга келген.

Математика, орус дыл, физика, даштыкы дыл, биология эртемнериниң болгаш эге класс башкылары Тываның көдээ школаларын-

Чылдан чылче экижиң олурар

Сентябрь 2-де бүгү-ле школаларга Билиглер хүнүнүн байырлыг чыскаалдары болуп эрткен. Кызыл хоорайның 11 дугаар школазынче 149 бирги классчы баштайгы коңганы дыңнап, баштайгы башкылары-биле ужурашкан. Олар 5 аңгы класска өөренирлер.

Байырлыг чыскаал Россияның болгаш Тываның ыдык ырылары болгаш тук көдүрер ёзулал-биле эгелзэн. Кызыл хоорайның мэриязының, Дээди Хуралдың төлээлери чаа өөредилге чылы-биле өөреникчилерге база башкыларга байырын чедирип, чылыг-чымчак сөстөрнү чугаалаан. «Кызыгааржылар» деп тускай угланышкын-биле өөренип турар 11-ги классчылар бирги классчы думаларында сорук кириер сөстөрнү, байыр чедириишкinnerни бижзэн ужура-хемелерни сөңнзэн. Директорнун кижизидилге талазы-биле чөвүлекчизи өөредилге ажылынга башкының, өөреникчинин болгаш ада-иениң демниг күженишкinnerни улуг рольду ойнаар дээрзин демдеглээш, башкыларга болгаш ада-иелерге быжыг туруштуг болурун күззэн.

2024–2025 өөредилге чылында 11 дугаар школага ниитизи-биле 1456 киж өөренир. Ооң иштинде 549 эге класс өөреникчилери бар. 5-тен 9 класска чедир 787, улуг класстарда 120 школачылар өөренир.

Телевилел ёзугаар школага 820 уруг өөренир ужурулуг. Ынчалза-даа рес-

публикада өөреникчилер саны хөй дээрзин билир бис. Дөрт чыл бурунгаар Спутник микрорайонунга 16 дугаар лицей ажиттынарынга чедир Кызылдың 11 дугаар школазынга барык 1800 өөреникчи өөренип турган. Лицейниң ажиттынганы-биле өөреникчилер саны элзэн баткан дээрзин директорнун өөредилге болгаш кижизидилге талазы-биле ора-лакчызы Алла Наговицына демдеглээш: «Республикада чаа школаларның ажиттынып турары кончуг эки. Ынчалза-даа хөй аал чурттаар бажыңнарның көвүдөп турары-биле өөреникчилер саны немежип-ле турар. Келир чылын Спутник микрорайонунда ОБЯ дужунда чаа школа ажиттынар болза, ынаар база элзэн уруглар кеже бээр. Бо чылын ажиттынган 17, 19, 20

дугаар школаларже каш-ла санныг уруг шилчзэн. Ынчалза-даа ол ындыг-ла улуг роль ойнавас. Ооң мурнунда чылдарга деңнээр, байдал канчаарга-даа күгээртзэн».

Бо чылгы өөредилге чылында чаартылгалар база немешкен дээрзин директорнун өөредилге болгаш кижизидилге талазы-биле ора-лакчызы Аржаана Сарыг-оол дыңнаткан. Ооң мурнунда «Амыдыралдың айыыл чок чоруунун үндезиннери» (ОБЖ) деп кичээл «Ада-чуртун камгалаарының айыыл чогуунун үндезиннери» деп эде адаттыгган. Ол эртемни 8-тен 11 класска өөренир. Өөредилге программасында чаартылгаларны киригени чугаажок.

Ук угланышкын-биле Кызылдың 11 дугаар школазы шыңгыы ажылдап турар.

Бо чылгы 11 дугаар 2 класс камгалал-спортчу угланышкын-биле чоруп олурар. Ында ОБЖ болгаш күш-культура кичээлдерин көвүдеткен. Ол ышкаш эге школада чалыы армейжилер класстары база көвүдзэн.

«Технология» кичээлин «күш-ажыл» кылдыр эде адааш, элзэн каш немелде угланышкыннарны база кириген. Оларның аразында робототехника болгаш программирование өөреникчилерниң со-нуургалын оттуруп турар. Ук кириилделер-биле кады материал-техниктиг баазаны база чаартыр апаар дээрзин директорнун ора-лакчылары чугаалаан.

Школаның бодунун иштинде чаартылгаларга 10-гу класстарның угланышкынын өскерткени хамааржыр. Ооң мурнунда универсал угланышкын турган болза, ам социал-экономиктиг болгаш бойдус-эртем класстарын ажиткан. Ниитилел болгаш география эртемнерин чаңгыс аай күрүне шылгалдарын дужаары-биле шилип ап турар өөреникчилер хөй болганы-биле, социал-экономиктиг классты ажиткан. Ол ышкаш биология, химия эртемнерин шилип, ук эртемнерге шылгалданы дужаагаш, медицинаның дээди өөредилге черлеринче кирип турар доозукчулар саны база хөй. Шериг өөредилге черлеринче өөренип кирип турарлар база эвээш звес дээрзин ора-лакчылар демдеглзэн.

/ Чыжыргана СААЯ.

Авторнуң тырттырган чуруу.

че аъттаныпкан. 2024 чылда Бай-Тал, Берт-Даг, Ак-Тал, Нарын, Бижиктиг-Хая, Шамбалыг, Дерзиг-Аксы, Бажың-Алаак, Баян-Кол, Ак-Чыраа, Кызыл-Тайга, Межегей болгаш Доора-Хем ортумак школаларында башкылар чедишпезиниң дугайында дилег кирген турган.

ТР-ниң өөредилге сайыдының хүлээлгезин күүседип турар Алена Самбала башкы коллегаларының ажыл-ижинге чедишкinnerни күззэн.

2024 чылда «Көдээ черниң башкызы» программага киржири-биле ниитизи-биле 101 аңгы-аңгы эртемниң башкылары билдириишкinnerни онлайн хевирге кириген турган. Оларның 43-ү документи-лерин четчелеп эккелген. Эксперттерниң түңнөп үндүргени-биле 13 башкы шылгарааш, «Көдээ черниң башкызы» программага киржип, 1 сая рубль түңнүг төлевир акшазын алыр болган.

Ниитизи-биле 2020 чылдан тура «Көдээ черниң башкызы» федералдыг программаның деткимче-зи-биле 49 башкы Тываның школаларында ажылдап турар.

/ Бистиң корр.

2024 чылдың сентябрь 8 – бадылаашкын хүнү

Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң)
дөрткү чыыжының депутаттарының соңгулдалары

**Андрей
МОНГУШ** КОМАНДА
ЕДИНСТВО
РЕЗУЛЬТАТ
ГЕРВСОМАЙСКИЙ ОДНОМАНДАТНЫЙ ИЗБИРАТЕЛЬНЫЙ ОКРУГ № 5

Халас үндезинге парлаан.

8 сентября 2024 г. выборы депутатов
Верховного Хурала (парламента) Республики Тыва

ТЫВА ЛДПР

Плечом к плечу за нашу Победу!

Халас үндезинге парлаан.

| МӨӨРЕЙ |

Биче хоорайлар база төөгүлүг суурлар хөгжүлдези

Калуга хоорайга таарым-чалыг хоорай хүрээлелин тургузар шылгараңгай төлөвилелдерни илереткен улуг шуулган болуп эрткен. Аңаа федералдыг ведомстволарның удуртукчулары, губернаторлар болгаш муниципалитеттер баштыңнары киришкен.

Тыва Кызыл хоорайга «Тыва кавай», Шагаан-Арыг хоорайның Дружба кудумчунун кижикылаштаар зонасын чаагайжыдар, Туран хоорайда Хамааты дайынының маадыры Сергей Кузьмич Кочетов аттыг кудумчуну хевир кириер үш төлөвилелди таныштырган. Туранның төп Кочетов кудумчуну эде чаартыр төлөвилел чолаачыларга даа, чадаг кижилерге даа эптиг байдалды хевирлээр. Бо үеде ында садыглар чанында машина тургузар таарымчалыг черлер чок. Чаа-чайык соонда кижикылаштаар арга

чок малгаш, а хадый бээр, доозун көдүрлүп кээр, кудумчу чыры, кижикылаштаар орук чок. Кудумчунун төнчүзүнде Марк Оюн аттыг Культура бажыңының баарында плиткаларны солуур үези келген.

Кудумчуну эде чаартыптарга, дыштанылга зоназы, рынок шөлү база Культура бажыңының шөлү аңгыланы бээр. Клубтуң баарында машина база чадаг-терге тур-

гузар черни, тускай техника шөлүн, дыштанып олурар черни кылыр. ДК-ның ханазында Эрес Байындының сиилбээни «Ажылчын биле колхозчунуң» база «Атлеттин» чуруун чаартыр, ол ышкаш совет үениң плиталарын бетон плиталар-биле солуур.

Орукту дургаар чырыкты шөөр, суг оруун тыртар, ыяш көвүрүглерни солуур. Садыгларның даштын септээр, чаа садыг точ-

каларын база одуругларын тудуп, чемненилге черин дериир, «Жернова» арт-объектини тургузар.

Төлөвилелди Тываның Тудуг яамызының специалистер баштаан кожуун болгаш хоорай чагыргазы, аныяктар болгаш хей-ниити лидерлери ажилдаан. Алдынай Байкара төлөвилелдин чуруун кылган. Кудумчуну 2025 чылда чаартып эгелээр.

/ А. МОНГУШ.

| ДОКТААЛ-СААВЫР |

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БАШТЫҢЫНЫҢ ЧАРЛЫ

Тыва Республиканың
Соңгулда
комиссиязының
бадылаар
эргелиг кежигүнүн
томуйлаарының
дугайында

2002 чылдың июнь 12-де «Россия Федерациязының хамаатыларының кол соңгулда эргелериниң магадылалы болгаш референдумга киржир эргезиниң дугайында» № 67-ФЗ Федералдыг хоойлунуң 23 чүүлүнүң 5,6 пунктуларынга дүүштүр доктаадыры болза:

1. Евгений Юрьевич Лищевичини Тыва Республиканың Соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүнүгө томуйлаар.

2. Бо Чарлык аңаа ат салган хүнден тура күштүг болур.

Тыва Республиканың
Баштыңы В. ХОВАЛЫГ.

Кызыл хоорай
2024 чылдың август 30
№ 216

ПАРТИЯ
НОВЫЕ
ЛЮДИАНАТОЛИЙ
ДУДКО

НОВОЕ ВРЕМЯ. НОВЫЕ ЛЮДИ

Халас үндезинге парлаан.

| АЙЫЛ ЧОК ЧОРУК |

Озал-ондактан камгалаар

Сөөлгү чылдарда Тыва-га чаш болгаш элээди ажы-төлдүң озал-ондакка, харын-даа мырыңай өлүм-чидимге таваржыры көвүдөй бергенин Иштики херектер органнарының ажылдакчылары болгаш эмчилер дүвүрел-биле демдеглен турарлар. 2024 чылда Кызыл хоорайда хөй квартиралыг чуртталга бажынының үшкү каъдында соңгадан бир ажыг харлыг бичии уруг черже уштунуп барып дүшкеш, эмнелгеге чок болган. Ак-Довурак хоорайга база шак ыңдыг таварылга болган — 2 харлыг чаш төл дөрткү каъттын соңгазындан уштунуп барып дүшкен. Кайы-даа таварылгада чаш ажы-төлдүң ада-иелери болгаш чоок төрелдери буруулуг — олар уруг-дарыгны кичээнгейлиг карактаваан болган.

Элээди назы-харлыг оолдар, уругларның автотранспорт башкарып чорааш, озал-ондакка таваржыры база көвүдээн. Август 26-да Таңды кожунунуң Дүрген суурнуң Шоссейная кудумчузунга 15 харлыг оол мотоцикл мунуп чорааш, орукче үне маңнап келген ытты бастыргаш, боду мотоциклден аңдарылгаш, кемдээн. Оолду Бай-Хаактын эмнелгезинге аппарып чыттырган.

Оглунуң мотоцикл башкара эргези чок-даа болза, ада-иези мотоциклди чоокта чаа садып бергени истелге үезинде билдинген. Оолдуң ада-иези бо озал-ондак дээш хоойлу-дүрүм ёзугаар кеземчени чүктээр ужурлуг.

Чаа-Хөл кожунунуң Ак-Туруг суурнуң Тей-Адаа кудумчуга 15 харлыг элээди уруг автомашиналыг халдып чорааш, бичии оолду таварткан уржуунда ол аар кемдеп-кергээн.

Моторлуг чадаг-тергелер, мотоциклдерни ада-иелер элээди ажы-төлүңге садып берип, чиик автомашиналарны башкараарын чөпшээр, оларның айыыл чок чоруунче сагыш салбайн барганындан, элээди оолдар, уруглар озал-ондакка кемдеп, чамдык таварылгаларда берттик-межел инвалид кижилер бооп артып турарлар.

Күрүнениң автотранспорт инспекциязының ажылдакчылары элээди оолдар, уруглар авто-мототранспорт аймаа башкара чорукту болдурбас дээш шудургу ажылдап турза-даа, чиик транспорттуң янзы-бүрү хевирлерин садары көвүдөп, оларны эдилээриниң болгаш башкараарының хоойлу-дүрүм ёзугаар негелделерни ада-иелер шыңгы сагывайн турарындан ажы-төлдүң автотранспорт озал-ондаанга таваржыры, кемдеп-

кергээри эвээжевейн турар.

Чолаачы ада-иелер уруг-дарыының автотранспортка айыыл чогуңче шыңгы сагыш салбаанындан чаш ажы-төл автотранспорт озал-ондактарынга кемдеп турар. Автотранспортка айыыл чок чоруктуң негелделери ёзугаар чолаачылар чаш ажы-төлдү камгалал сандайларга олуртуп алып, элээди уруг-дарыгны тускай камгалал дериг-херекселдер-биле быжыглап алып ужурлуг. Айыыл чок чоруктуң бо негелделерин сагываанындан автотранспорт озал-ондаанга ажы-төл кемдээр таварылгалар уламчылавышаан.

Чаа өөредилге чылы эгелээрге, хөй ада-иелер ажы-төлүн школаарга автомашинага аппарып чедирер болгай. Ооң-биле холбаштыр Күрүнениң автотранспорт инспекциязының ажылдакчылары чолаачы ада-иелерге автотранспортка бичии пассажирлерниң камгалал дериг-херекселдерин садып алырын сүмелеп турарлар.

Чаа өөредилге чылынга өөреникчи уруг-дарыгны билеткеп тура, оларның айыыл чок чоруунче улуг кичээнгейни салырынче Күрүнениң автотранспорт инспекциязының ажылдакчылары ада-иелерниң кичээнгейин угландырып турар. Чырыкта-даа, караңгыда-даа ырактан

чайынналып көстүр аянын чараш демдектерни саткаш, өөреникчилерниң хептеринге чыпшыр даарап бээри, оларның кудумчуларга айыыл чок чоруурунга дузалыг. Ындыг чайынналчак демдектерни чолаачылар ырактан-на эскерип каар.

Оруктарга болгаш кудумчуларга оваарымчалыг чоруурунуң аргалары кажанда өскерилбес. Ада-иелер школачы үезинде оларны сагып чораан, а боттарының өөреникчи ажы-төлүңге ол аргаларны тайылбырлап, айтып бээри чугула. Чижээ-лээрге, светофорнуң ногаан чырыгы хып кээрге — кудумчуну кежер, кызыл өң чырып кээрге — доктаай бээр. Бажындан школаже эң айыыл чок орукту дилеп тыпкаш, ында кандыг светофорлар, орук шимчээшкининиң демдектери барын айтып берип, бажың биле школа аразынга ажы-төлдү каш катап аай-дир эдертип, канчаар чоруурунга чаңыктылары чугула.

Амгы үениң үстүкү класстарының өөреникчилери чадаг-тергелерлиг, электро-самокаттарлыг, электро-монодугуйларлыг школа биле бажың аразынга чоруксаар. Оруктарга машина-техника көвүдээн бо шагда, аргалыг-ла болза, ол чүүлду ажы-төлүңге ада-ие чөпшээрэвезин Күрүнениң ав-

тотранспорт инспекциязының ажылдакчылары сүмелеп турар. Кызыл хоорайның Аныяктар парыгынга 14 харлыг оол хөлезилеп алганы электросамокатка дүрген халдып чорааш, чадаг-терге үстүргеш, асфальт кырынга кээп дүшкеш, бажы кемдээр-ге, ону эмнелгеге аппарып чыттырган. Ол-ла Аныяктар парыгынга 17 харлыг уруг 7 харлыг дуңмазы-биле чаңгыс электросамокатка туруп алгаш халдып чорааш, кээп ушкаш, хол-буттары балыглааш, хан төгүлгеш, дүрген эмчи дузазын кыйгыртып, балыгларын шарыдар ужурга таварышкан. Ынчангаш бажың биле школа аразынга электросамокаттарлыг чоруурун өөреникчилерге чөпшээрэвезин дээр.

Школачы ажы-төл кудумчуларга болгаш оруктарга озал-ондакка таварышпазын дээш, ада-иелер олардан хамааржыр хемчеглерни алыры чугула.

/ Ш. ЛОПСАН
Белеткээн.

Дагдыныкчы башкым — Майны Салчак

1956 чылда Москвага башкы институтун дооскаш, Тээли ортумак школазынга география башкылап ажилдап эгелзэн мен. 1957 чылдың август айда районо мени келдирткеш, «Шуй ортумак школазының тоску классчылары келир чылын школаны доозар апарган. Бо дуушай Шуйга долу ортумак школаны ажадар деп турар. Ол ортумак школаны удуртур дээди эртемниг директор херек, Ынчангаш силерни сүмелеп, дужаалды белеткеп алдывыс» — дээш, ук дужаалды Коңгар башкы тутсурга, чөпшээрешпес аргам чок болду.

Соонда барып ССРЭ-ниң улус өөредилгезиниң тергиннери болу бээр, ССРЭ-ниң улустуң башкызы Арыяа Араптановна Алдын-оол, Тыва АССР-ниң алдарлыг башкылары Комбу Дагдыевич Хертек, Дойтан Анандыевна Салчак оларның ажилдап чорааны, шагда-ла быжыгып турумчу берген шыырак башкылар коллектив мени звилен-ээлдээ-биле хүлээп алган. Партия эге организациязының удуртукчузу Салчак Бадыевич Майны, башкыларның комсомол секретары Анатолий Комбуевич Салчак — мээң ажил-чорудулгамның башкарыкчы күжү, коллективтиң өзээ болду. Оларның арга-дуржулгасынга даянып, чоорту ажа-

лымны шуудады берген мен.

Быжыг билигилг шыырак башкылар бичии класстар уругларынга эге билиглерни чедингири-биле берип, бүгү талалыг сайзырадырга, ол өөреникчилер оон ыңай чүге-даа торулбас. Шынап-ла, ыңдыг башкылар бо коллективке хөй турган. Оларга Майны Салчак, Дамба Былак, Сарай Белек, Анатолий Салчак, Сержиң Чыжыр-оол дээш өскелер-даа.

Өөредилге эргелекчизи Нина Удумбара (Рахманова) математика эртемниң уругларын уругларның бажынче шуут «киир суп бээр» кижиле. Ооң кичээлдер сайгарары тергин, тода сүмелерин өске башкылар ажилынга ажиллап, быжыг билиглерни өөреникчилерге эки билиг бээрин чедип ап турганнар.

Тыва дыл, чечен чогаал башкызы, чогаалчы Молдурга Салчактың өткүт, тода үнү-биле эрттирип турган кичээлдерин өөреникчилер дыка сонугаарлар. Хөгжүм башкызы Тойлу Салчакка ыр-лаксаар уруглар чай бербес, башкыны кезээде долганган турар чүве.

Шуй ортумак школазынга директорлап ажилдап чорааш, 34 харлыында РСФСР-ниң Улус өөредилгезиниң тергини, 39 харлыында Россия Федерациязының алдарлыг башкызы Майны Салчак-биле эпиг-демниг, идегел, бүзүрел, хүндүткел болгаш ынанышка даянып, сес чыл дургузунда

кады ажилдап чордум. Ынчангаш ооң башкы ажилының дугайында долчулап көрей.

Салчак Бадыевич Майны (1923–1995) Шуй сумузуңга чайлаг школазынга өөренип турган. Тыва Арат Республика үезинде Кызылга ортумак тускай эртемниглерни белеткеп турган өөредилге чериниң (каттышкан школа деп турган) башкы сургуулун 1942 чылда дооскан. 1942–1956 чылдарда Бай-Тайганың Шуй эге болгаш чеди чыл школазынга, Кызыл-Дагның чеди чыл школазынга, Барыын-Хемчик кожуунуң Шекпээрниң, Актың, Эрги-Барлык эге школаларынга башкылап, директорлап ажилдап чораан. 1957 чылдан 1980 чылга чедир Бай-Тайга кожуунуң Шуй школазынга чурук башкызы болбушаан, интернат эргелекчилзэн. Ол үеде РСФСР-ниң Улус өөредилгезиниң тергини деп хөрек демдээниң эдилекчизи, «Мурнакчы» колхозтуң шылгараңгай даргазы Кудурукпай Хертек биле Майны Салчак кады өскүстөр болгаш чартык өскүстөр, кадарчылар уругларын, ол ышкаш өске-даа кожуун (Барыын-Хемчик, Мөңгүн-Тайга), суурлардан (Кара-Хөл, Кызыл-Даг, Эрги-Барлык, Аксы-Барлык, Мугур-Аксы, Кызыл-Хая) өөренип келген уругларны күрүнениң долу хандырылгасынга тургузуп, оларның келир үдеги салым-чолунга улуг салышкынны киригеннер.

Шуй ортумак школазын-

га 1965 чылга чедир директорлап ажилдааш, ооң соонда партия-совет ажилынче шилчий берген мен. Бай-Тайга СЭКП райкомунуң I секретарына, дараазында Таңды кожуунуң күүсекчи комитетинге 17 чыл даргалааш, пенсияже үндүм. «Күш-ажылдың хоочуну», «Шылгараңгай күш-ажыл» деп медальдар болгаш «Буян-Бадыргы» ордениниң III чергези-биле шаңнаттым.

Өске черлерге, аңгы угланышкынныг ажилдап-даа чорааш, Салчак Майны башкының кижизидикчи ажилының болгаш ооң өөреникчилериниң чедишкуннериниң дугайында база сонугаар, айтырып чораан мен.

1960–1970 чылдарда сураглыг колхоз даргазы Кудурукпай Хертек биле аныяк коммунист Салчак Майны Шуйнуң ажил-ишчи чонунуң бедик көдүрлүүшкүнүгө даянып, чонну башкарбышаан, «Мурнакчы» колхозту миллионер болдуруп, чоннуң хей-аадын көдүрүп, уран чүүлге, спортка көскү чедишкуннерлиг болуп турганын солундан номчаан мен. Концерттерге Кудурукпай дарга боду киржип, ырлап, Салчак Майнының тургусканы кыска көргүзүлгелерге кады ойнап күүседип-даа турган. Өөреникчилерниң уран чүүлге

район көрүлдезинге Шуйнуң өөреникчилери тергиннерниң одуруундан дүшпейн турганын дыңнадым. Спортчу хемчеглерге, 1967 чылда октябрь революциязының 50 чыл юбилейин демдеглзэн хүреш маргылдаазынга Майны Бадыевичиниң ийи өөреникчизи, бирээзи Ким-оол Сарыг-Донгак Бай-Тайгага, өскези Кызыл-оол Аракчаа Мөңгүн-Тайгага 64–64 мөгелер аразынга шүүлгеннер чораан. База Тээлиге ол юбилейлиг аът чарыжыга Шуйнуң аады Бадакай-Бораның эрткени чоннуң хей-аадының көдүрлүүшкүнү бадыткап турган болду.

С.Б. Майнының өөреникчилеринден улус ажил-агайының аңгы-аңгы адырларының тергиннери болганнарны: Тыва Республиканың социал хандырылга яамызының сайыды чораан сураглыг кезер эмчи Дугар-оол Шоожал-Даржаевич Хертекти, Көдээ ажил-агай яамызының сайыдының ора-лакчызы чораан, мал эмчизи Чурунай Хирес-оолович Хертекти, Тыва Республиканың улустуң эмчизи Любовь Доштуг-ооловна Сорунзаны, Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчылары Кара-оол Лаа-Сүрүңович Хертекти, Светлана Иргитовна Самбый-оолду, Тыва Республиканың алдарлыг башкызы Александр Адыг-оолович Сүрүңнү, көдээ ажил-агай эртемнериниң кандидады Валентина Хертековна Дамбаны, Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажилдакчызы Биче-оол Салчакович Майныны, сураглыг профессионал композитор Хүреш-оол Кара-Салович Дамбаны чоргаарал-биле сактып чоруур мен.

Хөгжүмнүң сарынналган аялгазын янзы-бүрү үннерни дамчыштыр дыңнап, магадап, чүзүн бүрү өңнер таварыштыр чараш-каас чүүлдерни танып билип, эскерип көөрүңгө өөредип чораан башкывыстың адын Шуй ортумак школазынга удавас тыпсыр дээрзинге идегээр мен.

/ Таисия ТЮЛЮШ,
Шуй ортумак
школазының 1957–1965 чч.
директору.

/ 1953–1956 чылдарда Кызыл-Даг 7 чыл школазының директору Майны Салчак (ийги одуругнуң солагай талазында ийи дугаарында).

| А.Д. АРАПЧОРНУҢ 100 ХАРЫНГА |

Шүлүкчүнүң маңын салбаан шүлүктери, Чүс-чүс чылда аравыска мөңгө чурттаар...

Алексей Дүгерович Арапчор – алдарлыг башкы, шүлүкчү, аас чогаал чыыкчызы, РСФСР-ниң школаларының алдарлыг башкызы, ТР-ниң Чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү чораан.

Ол 1924 чылдың сентябрь 3-те тараалаң бай Таңды кожуунуң Межегейде Эртине-Булак хүрээзиниң чанынга чурттап чораан көшкүн араттың өгүлезинге төрүттүнген. Алексей 5 харлыындан эгелээш-ле, өскүс амыдыралдың аар-бергезин көрүп эгелээн. Ону Улуг-Хем кожуунуң Хендерге сумузунда кырган ада-иези өстүрген. Аңаа Арапчор деп атты лама башкы адап берген. Сөөлүнде барып, ол ады фамилия болган.

Ол Бай-Хаактың эге школазынга, ооң соонда Кызылдың 2 дугаар школазынга өөренип чораан. 1942 чылда Кызылдың башкы техникумун эки дооскаш, олла күзүн Сүт-Хөл кожуунуң Кызыл-Тайга эге школазынга башкылавышаан, бот-өөредилге-биле Кызылдың күрүнениң башкы институтун дооскан. Ооң башкылап ажилдааан школалары ховар, 36 чыл дургузунда амыр-дыжын харамнанмай, үзүктел чок билдиги башкылап, аныяк-өскенни эртем-билигге өөредип-кижизидип

чораан.

1978 чылдан эгелеп ол «Шын» солунга ажилдап эгелээн. Солунга ажилдап турган үелеринде республиканың бүгү кожууннарындан хоочун башкыларның арга-дуржул-газын, чылдың дөрт эргилде-зинде ажил-ижи чымыштыг малчыннарың амыдыралын, салым-чаяанныг культура ажилдакчыларының дугайын-да барымдаалыг очерктерни, орук демдеглелдерин хөйү-биле бижи, парлалга арын-нарынга чырыткалаан.

Алексей Арапчор 1986 чылдан эгелээш 1994 чылга чедир Тываның эртем-шинчилел институтунга аас чогаал чыыр талазы-биле үре-түңнелдиг ажилдап келген. Ол Тываның аңгы-аңгы булуңнарын кезип, эртем-шинчилел ажилынга улуг ужур-дузалыг аас чогаалының барык шупту хевирлерин чыып бижээш, институттун бижимел фондузунга арттырган. «Тыва улустун мифтери болгаш тоолчургу чугаалары» деп чыынды номну 1995 чылда Тываның ном үндүрер черинге үндүрген. Бо ном аас чогаал эртеминге көскү болушкун болбушаан, ылаңгыя өөредилге черлеринге болгаш аас чогаалды сонугурап чоруур бүгү кижилерге улуг ужур-дузалыг болган. Ооң чыып бижээн мифтериниң чамдыызы «Сибирьниң болгаш Ыраккы Чөөн чүк улустарының аас чогаалының

тураскаалдары» деп серияның 60 томунун бирээзи «Тыва мифтер, тоолчургу болгаш төөгү чугаалар» деп номда кирген.

Алексей Дүгерович ат-алдары чүгле башкы, журналист, аас чогаал чыыкчызы эвес, ол өскелерге демейлешпес тускай үннүг, чечен сөстүг шүлүкчү. Баштайгы шүлүү «Ынак-тыр мен», 1943 чылда «Дайынчы кыйгы» деп шүлүктөр чыындызынга парлаттырган. Шүлүктериниң бирги чыынды ному 1964 чылда чырыкче үнген. «Кадарчының ыры» (1964), «Сеткилдин ыры» (1967), «Идегелдин отчугажы» (1971), «Өшпес оттар» (1975), «Хайгаарал» (1981), «Эр салым» (1991), «Чалым кырлап, чаңгы дыңнап» (2004) деп шүлүктериниң чыындылары төрээн чериниң чурумалдыг бойдузун, ажил-ишчи чоннуң күш-ажылын, аразын-дан суг акпас быжыг найыралын, ырлап четпес ынакшылын бижээн хемчээли кыска, артык сөстер чок шүлүктери номчукчуларның сонугура-лын оттурган. Бичизинден тура аас чогаалын дыңнап өскен, ону сонугураар болгаш, бодунуң лириказынга аас чогаалының уран аргаларын нептереңгей ажыглаар турган. Ооң хөй-хөй шүлүктеринге сураглыг композиторлар

А. Чыргал-оол, Р. Кенденбиль болгаш өскелер-даа чараш аялгаларны чогаатканнар. 1998 чылда «Чүреке идегел» деп тоожузу үнген. Ол чыындыда авторнуң аңгы-аңгы чылдарда бижээн чогаалдары, делгереңгей бижээн очерктери кирген. Алексей Дүгерович Арапчорнуң ажил-ишчи чогаадыкчы намдары, тыва чогаалдың сайзыралынга кириген үлүг-хуузу уран чогаалга база бир онзагай үннү арттырган. Ат-сураглыг башкы, база бир салым-чаяанныг шүлүкчү Алексей Дүгерович 2009 чылда мөчээ.

ЭР КИЖИНИҢ ЧАҢГЫС СӨСТҮҮ

Эр кижиниң чаңгыс сөстүү Экти-биле эннеш болур —

Адыр дылдар, ийи арын Артын орта чажыртынмас.

Эр кижиниң эткен сөзү Эртине дег үнемчелиг. Кээргенчиглер өрү тыртып, Кежик-чолче дуза кадар.

Эр кижиниң шынчы сөзү Ээлиг болгаш харыылыг боор — Изиг күзел, чүрээ-биле Идегээнге даянгыш боор... (1985 чыл.)

КЫСКА ШҮЛҮКТЕР

Боогдал билбес

күзел барда, Бодуну сен куду көрбө. Эштеринден артык мен деп Эшкедээри оон дора.

Хииктелдир чаңнап боор сен, Кижилерни хомудатпа, Коргулчундан сорбуланар, Хомудалдан балыгланар.

Айыыл келзе, кижилерни Аңгылавайн холуңну бер. Буян болур — эшке дуза Булут шыппас сылдызың ол.

Чалымнарның берттеринде Чаңгыланган ыры, шүлүүм — Эштиң-өөрнүң хөңнүн чазап, Эки шагның эктин тепсин.

/ Ирина ООРЖАК,
А.С. Пушкин аттыг ном саңының редактору.

| АДА-ЧУРТ КАМГАЛАЛЫ |

Арыг-Бажының эки турачы аргыкчылары

Тываның волонтерлары камгаланыр четкилер аргыырын уламчылап турар. Республикада ниитизи-биле 20 ажыг шапкындыг пункт бар. Оларның бирээзи Таңды кожуунуң Арыг-Бажында.

«Чүректиң кыйгызындан» деп волонтерлар төвү эрткен чылын ноябрь айда ажиттынгаш, амга чедир идепкейлиг ажилдавышаан. Ында Мөңгүн волонтерлар болгаш Херээженнер чөвүлели демнежи алган блиндажтар болгаш шериг техника чажыра камгалал четкилерни идепкейлии-биле аргып турарлар.

«Бистиң суурувустан тускай шериг операциязынче 8 оол чорупкан. Бис оларга шыдаар шаавыс-биле чүнүң-биле-даа болза дузалажыр деп шиитпирлээш, баштай гуманитарлыг дуза чыгаш чорудуп турган бис. Ооң соонда дрон садып бээр дээш, акша чыып эгелээн

бис. Ооң өртээ хөлүн эрттир аар болган. Ынчангаш ол чыгынган акша-хөреңгивис-биле чажыртынар четкилер аргыыр материалдар садып алдывыс. Ону кылырынга бисти республиканың Улусчу фронтузу өөредип каан» — деп, волонтержу төптүн кежигүнү Жанна Чамбал чугаалаан.

Волонтерлар төвү даң бажындан кезээге чедир ажилдап турар. Бир хүн гуманитарлыг чүүктү чорудар мурнунда чаңгыс хүн иштинде четкини аргып доозупканнар. Ол волонтерларның база бир чедишкени болган. Бо үе дургузунда олар ТШО-же ниитизи-биле 40 четкини чоруткан. Ам-даа 2 четкини олар немей аргып турарлар.

Шапкындыг чаштынарынга херектиг четкилерни аргыыры ындыг-ла нарын эвес. Ынчалза-даа ол бодуну-биле тускай дүрүмнерлиг болгаш негелделерлиг. Кескиндилерни чогуур аайы-биле кескеш, хендирге чурум өзугаар баглаар.

Камгаланыр четкилерни аргыыры эгезинде черле берге, оон чоорту катап-катап өрүп тургаш өөренип алыр дээрзин волонтерлар эскерген. Хоочуннар чеже-даа

тылда болза, дайынчыларны деткип, болдунар-ла чүүлду кылып турарын демдеглээннер. Чаңгыс чер чурттугларының Ада-чурт камгалалынче кирип турар

үлүг-хуузу демдеглевишаан, оларга чоргаарланып чоруурун илереткеннер.

/ Чыжыргана СААЯ,
Ада ТЮЛЮШТУҢ
тырттырган чуруу.

Азия төвүнге чогаал байырлалы

Чон аразында ном болгаш номчулганы сайырадып, өзүп олар анык салгалдын ном-дептерге сонургалын оттуруп, тыва чогаалга ынак болурун чедип ап, кижизидер сорулга-биле "Улуг-Хемге ужуражылгалар" деп аттыг чогаал байырлалдары Улуг-Хем кожуунун ном саңнарында уламчылап турар. Бо удаада Тываның чогаалчылар эвилелиниң кежигүнү, амгы үеде шыырак чогаалчыларның бирээзи Ульяна Аракчаа-Величко-би-

ле Азия төвүнге ужуражылга болуп эрткен.

Чогаал байырлалында республиканың янзы-бүрү кожууннарындан чогаалчының мөгейикчилери, идепкейлиг номчукчулары киришкен. Ульяна Маспын-ооловна бодунуң допчу-намдарын база чогаалдыкчы ажил-ижин номчукчуларына таныштырып, бижээн чогаалдарына "Ай-тырыг-хары" викториназын эрттирген. Шын болгаш тода хары берген номчукчуларны суй белектер-биле чогаалчы шаңнаан.

2003 чылда Ульяна Аракчааның "Агы чечээ ажыг" деп бирги ному чырыкче үнген. Амгы үеде чаа бижээн чогаалдарын социал четкилерде "Тыва кадынның чогаалдары" бөлүктөрүнө салып, номчукчуларның сонургалын болгаш ынакшылын чаалап алган.

Номчукчуларының бот-идепкейин көдүрери-биле социал четкилерде бөлүктөргө мөөрейни чарлааны база онза солун болган. Мөөрейниң кол сорулгазы – тыва дылды сайырадырын, хумагалаа-

рын, чогаалды ханы сайгарып билирин чедип алыры.

Мөөрейге Улуг-Хем, Би-Хем, Сарыг-Сеп база Тес-Хем кожууннардан номчукчулар киришкен. Чарлаттыг мөөрейниң киржикчилери аңгы-аңгы кожууннардан болганын барымдаалап, оларның аргыжылгазынга эптиг болуру-биле мөөрейниң түнелин Кызыл хоорайның Азия төвүнге эрттирген.

Жюриның үндүрген түнели-биле, "Эң-не сагын-гыр, тывын-гыр, арга-сүмелиг номчукчу" деп номинацияга ийи номчукчу төлептиг болган. Ол болза Би-Хем кожуунун Аржаан сумуздан Улус өөредилгезиниң күш-ажылдың хоочуну аттың эдилекчизи, Аржаан ортумак школазының эге класстар башкызы Ольга Черлик-ооловна Оланмай база Тес-Хем кожуунун Белдир-Арыг сумуздан Алефтина Шаңчиевна Адыжаа олардыр. Алефтина Шаңчиевна 4 кыстың, 1 оолдун авазы, 8 оол, 7 кыс уйнуктарның кырган-авазы, амгы үеде хүндүлүг дыштанылгада. Бо ийи номчукчуvus 2021 чылдан тура "Тыва кадынның чогаалдары" деп бөлүктүң идепкейлиг номчукчулары болгаш мөгейикчилери.

Би-Хем кожуундан Кара-кыс Дарыма "Эң-не көскү идепкейлиг номчукчу" деп атка төлептиг болган. Кара-кыс Хөөнеевна садыг

шугумунга хөй чылдарда ажилдааш, хүндүлүг дыштанылгаже үнген. Ол ийи кыстың авазы, 3 оол, 3 кыстың кырган-авазы. Чечен чогаалга база шүлүк бижиригге сундулуг. Номга болгаш номчуттунарынга кончуг ынак. Ажы-төлүн база номга ынак болур кылдыр кижизидип чоруур. Чогаал байырлалында уйнуу-биле кады кирип келгени өскелерге база үлегер болган.

Улуг-Хем кожуунун К.-Э.К. Кудажы аттыг төп ном саңының методиктиг килдис эргелекчизи Сай-Суу Тарыймаа "Эң-не номчуттунар номчукчу" деп атка, чаа номнар бүртүкээр килдистиң эргелекчизи Аида Ендан "Эң-не үнелекчи" деп атка база Улуг-Хем кожуунун бичии уругларның төп ном саңының эргелекчизи Миляна Балдан "Эң-не көскү идепкейлиг номчукчу" деп атка төлептиг болуп, чогаалчының холундан хүндүлел бижиктерни болгаш өртектер белектерни алганнар.

Чогаал байырлалында келген номчукчулар тыва чогаал, номчулга база ном дугайында чугааны кылып, дараазында болуп эртер хемчеглер дугайында дугурушкан.

/ Сай-Суу ТАРЫЙМАА,
Улуг-Хем кожуунун
К.-Э.К. Кудажы аттыг төп
ном саңының методиктиг
килдис эргелекчизи.

Балыкчылар мөөрейи

Алексей Ооржак хоочун полиция ажилдакчысы чораан. Ниитиниң корум-чурумун камгалаар ажилдарга хөй чылдар дургузунда ажилдааш, хүндүлүг дыштанылгаже майор эргелиг үнгеш, ажы-төлүн азыражып, огород ногаатарып, хостуг үелеринде балыктаарына ынак чораан. Хемчик, Ак, Алаш, Барлык, Шуй хемнерге балыктап, эш-өөрүнүн хүндүткелдиг эжи болуп оларның сүмелекчизи, башкарыкчызы апарган. Ол кайгамчык сагыш чоаачал, омак-хөглүг, уран-шевер, тывын-гыр кижиге чораан. Ол шевер болгаш боду мошканы, мормышканы-даа кончуг шеверин кылып алгаш балыктаар, оң сырткыжына балыктар хөй чөмөп туттунар. Ынчангаш эштери ол херекселдерни кылып бээрин дилеп, оон өөренип ап чорааннар.

Алексей Экен-ооловичиниң «аадының бажы» эрте хоя бергенинге эш-өөрү хараадап, ону чоктап, сактып чоруур. Ынчангаш эш-өөрү оң чырык адынга, оң ынак дыштанылгазы болуп чорааны балыктаашкына мөөрей организаастаар деп шиит-

пирлеп дугурушканнар.

Алаш хемниң уну Алексей Экен-ооловичиниң ынак булуну Алды Алаштың Үзүк-Аксы деп черге хөй балыкчылар, оң талантызының мөгейикчилери, ажы-төлү, төрөлдери чүс ажыг кижиге чайның кааң аяс хүнүнде чыгып келгеннер. Оң эш-өөрү хөй болду. Чугаалаан кижиге бүрүзү-ле бүдүн аймактың төлээзи болурун билип алды-выс. Чүгле чаңгыс кожуундан безин балыкчылар 30–40 хире болду. Балыкчыларның эң улуу Чизей-оол Сарыглар

76 харлыг, эң бичези Начын Иргит 14 харлыг. Чыылган балыкчылар Чизей-оол Март-пыжаповичини «старший брат» диждир. Ол хүндүлүг атты Алексей Экен-ооловичынчаар адап каан диштилер.

Мөөрейге 26 балыкчы киришкен. Кол шииткекчи оларга 3 шак иштинде хемни куду балыктаар үени айыткан. Үш шак эрткенде, балыкчылар туткан балыктарын дужаапкаш, чыскаалыпкан. Судьяларның чымыштыг ажылы 3–4 шак уламчылаан.

Мөөрейниң түнелинде тергиннерни чарлаан.

Эң хөй балык туткан балыкчылар: Кежик Ооржак – 17, Артур Ооржак – 15, Руслан Ооржак – 13.

Эң улуг балык: Кежик Оор-

жак – 30 см, Артур Ооржак – 29 см, Руслан Ооржак – 28 см.

Эң узун илчирбе: Кежик Ооржак – 4 м 08 см, Артур Ооржак – 3 м 15 см, Руслан Ооржак – 2 м 99 см.

Туткан балыктың ниити деңгизи: Кежик Ооржак – 2 кг 611 гр, Артур Ооржак – 1 кг 707 гр, Руслан Ооржак – 1 кг 612 гр.

Боду кылган мормышка-биле шелген балык дээш бир дугаар черни Алдын-оол Шырып, ийгизин Шолбан Монгуш, үшкүзүн Олег Саая алган.

Бүгү дериг-херекселин чүктеп алгаш маңаар чарышка бирги черни Кежик Ооржак, ийгизин Шолбан Монгуш, үшкүзүн Дмитрий Ковешников. Бирги, ийги, үшкү черлер

алганнарны кубоктар, алдын, мөңгүн, хүлер медальдар-биле шаңнаан.

Тулган чемпион атка Кежик Ооржак төлептиг болган. Артур Ооржак, Руслан Ооржак ийги, үшкү черлерни алган.

А.Э. Ооржактың чырык адынга эрттирген мөөрейниң деткичилери хөй болган. Өг-бүлелер, сайгарлыкчылар, эш-өөрү, төрөлдери шупту дузалашкан. Балыкчылар боттарының үлүг-хуузу база кирип, улуг дузазын чедиргеннер.

Алексей Экен-ооловичиниң өөнүн ишти Тараачиновна бүгү чыылганнарга болгаш балыкчыларга өөрүп четтиргенин илереткен.

/ Ким-оол САРЫГ-ДОНГАК,
Тываның чогаалчылар
эвилелиниң кежигүнү.

Туркомплекс УУРГАЙЛЫГ открыл свои двери для летнего сезона с 1 июля 2024 года.

Туркомплекс находится на территории источника
УУРГАЙЛЫГ (Арголик) у подножия тайги
Тандинского района Республики Тыва в окружении
неповторимой живописной природы.

Аржаан «Уургайлыг» (Арголик) является
одним из популярных мест отдыха среди
местного населения. Аржаан находится в
одном из красивейших мест Тандинского
кочууна, в 7 км от с. Бай-Хаак, в 74 км, от
г. Кызыла.

Источник «Уургайлыг» находится на вы-
соте около 1000 м. над уровнем моря. Вода
источника относится к питьевым водам
приоритетного качества.

У нас вы найдете все, что нужно для
незабываемого отдыха: от идеально
спланированных маршрутов по Тайге до
комфортного размещения и захватываю-
щих экскурсий. Мы постарались создать
для вас идеальное сочетание с отдыхом и
свойствами источника — аржаана, где каж-

дая деталь продумана до мелочей.

В туристском комплексе «Уургайлыг»
(Арголик) есть все необходимое для того,
чтобы Вы почувствовали себя уютно. В
домиках и юртах всегда поддерживается
идеальная чистота и порядок.

Заказ путёвок и бронь по номеру:
8 (39422) 6-02-88, 8-952-752-2991 или в
республиканском центре
«Поддержка» по адресу:
г. Кызыл, ул. Калинина, 1 б, 114 каб.

ИНН 1701059396
ОГРН 11717000000042
АНО «Кузел»

РЕКЛАМА 16+

Общество с ограниченной ответственностью
«Специализированный застройщик
«ЭНЕРГОСТРОЙ»

СРОЧНО ТРЕБУЮТСЯ:

- Инженер ПТО – от 60000 руб.
- Начальник ПТО – 70000 руб.
- Бухгалтер расчётной группы – 60000 руб.
- Начальник строительного участка – 80000 руб.
- Автокрановщики – от 70000 руб.
- Столяр – от 50000 руб.
- Разнорабочие – от 40000 руб.
- Мастер СМР/Производитель работ (прораб) – от 60000 до 70000 руб.
- Менеджер по продажам – 50000 руб. на руки
- Машинист экскаватора – от 70000 руб.
- Инженер по ТБ и ОТ (0, 5 ст.) – 20000 руб.
- Машинист крана-манипулятор (воровайка) – 60000 руб.
- Бригада каменщиков (оплата сдельная высокая)
- Бригада плотников-бетонщиков (оплата сдельная высокая)
- Водитель автобетоносмесителя – от 60000 руб.

Объекты строительства находятся по адресу:
г. Кызыл мкр. Спутник ЖК «Магистральный»,
ул. Ленина, 54.

Трудоустройство официальное, зарплата стабиль-
ная, без задержек: 30-го числа аванс, 15-го числа
расчет.

Обращаться: г. Кызыл, ул. Колхозная, 2 «а»

По всем вопросам писать, звонить в Viber по номеру
+7 923 267 92 08, 4-85-29

Утерянный диплом о среднем профессиональном об-
разовании серии Е №180469, выданный 04 июня 2007 года
ГООУ Профессиональным училищем №1 г. Кызыла, на имя
Монгуша Андрея Алексеевича, считать недействитель-
ным.

ЮВЕЛИРЛИГ КЫЛЫГЛАРНЫ
ДҮРГЕНИ-БИЛЕ СЕПТЕП КЫЛЫП ТУРАР.
МӨҢГҮН ЮВЕЛИРЛИГ КЫЛЫГЛАРЖЕ
35% ЧИИГЕЛДЕЛИГ.
ЮВЕЛИРЛИГ САЛОН
“ЗОЛОТАЯ ЦЕПЬ”

АДРЕЗИ:
КОЧЕТОВ КУДУМЧУЗУ, 49
2 ДУГААР КАЪТ.
8-923-338-9188

Реклама

ИП Шлак Е.А. ОГРНИП
317171900013031

НАВЕДИТЕ КАМЕРУ:

<https://vk.com/public219781219>

ТМГ

Издательский дом

ТЫВАМЕДИАГРУПП

Реклама, подписка, сотрудничество:

8(39422)2-18-10, 3-33-22

8-923-267-07-49

Реклама

Отдел продвижения и продаж, 3 этаж, кабинет 309

ИП БЕРСЕНЕВА М. Н. ИНН 170400012581 ОГРН 316171900059860

МИР АККУМУЛЯТОРОВ

НИЗКИЕ ЦЕНЫ

ОБСЛУЖИВАНИЕ АКБ

ДИАГНОСТИКА АКБ

ПРИЕМ Б/У ДОРОГО

Реклама

г. Кызыл, ул. Депутатская, 2/3 (район Аян-Чорук)

12+

Хүреш делегейинде онза болуушкуннар

Кубин мөге — Михейн Лопес

Алдарлыг кубин мөге Михейн Лопес август айда Париж хоорайга Олимпий оюннарынга грек-рим хүрешке 5 дугаар алдын медальды аар килге чаалап алган соонда, тренери Рауль Трухильо-биле Россияның спортчу хүрештер чөвүлелинче база Олимпийжи комитетче киргеннер. Улаштыр олар Новосибирскиге Аксенов аттыг мемориалга тураскааткан грек-рим хүрештин хүндүлүг аалчызы болганнар. Оон август 28-те Саранскыга мастер-классты база эрттиргеннер.

Кубага спортчу хүрештин сайзыралы 1970 чылдарда Новосибирск чурттуг алдарлыг

тренер Василий Ивановтуң удуртулгазы-биле эгелээнин Михейн Лопес база тренери Рауль Трухильо демдеглер

чугаалааннар. База Новосибирск хоорайдан грек-рим хүрешке 3 дакпыр Олимпий оюннарының чемпиону Александр Карелинниң дузазын, сүмезин ап чораанын тренери Рауль Трухильо сактып чугаалаан.

Мемориал маргылдааның ажыдышының Александр Карелинниң чалааны-биле делегей чергелиг спорт мастери Аян-оол Ондар база хөөмей бөлүү "Алаш" бистиң республиканы төлээлеп ыры-хөөмей-биле хамыкты кайгатканнар. Маргылдаа соонда Михейн Лопес Россияның чонунга чылыг-чымчак хүлээп алышыны дээш улуу-биле четтиргенин илереткеш, ам бир катап албан келирин аазаан. Спортчулар сураглыг кубин мөге-биле сактышкынның чуруктарын тырттырышканнар.

Төөгүдөн алгаш көөрге, Михейн Лопес бурунгу Олимпий оюннарынга чүгле хүрешке 7 дакпыр чемпион, Грецияга алдарлыг эртемден Пифагорнуң өөреникчизи Милоннуң соонда 1630 чыл болганда, 2 дугаар болган. Амдызында делегейде 3 дугаар черде херээжен япон мөге кыс, 4 дакпыр Олимпий оюннарының чемпиону Ичо Каори болуп турар. Ооң соонда хостуг хүрешке Олимпий оюннарының 3 дакпыр чемпионнары Александр Медведь база Бувайсар Сайтиев хамааржырлар.

Тыва мөгелерниң чедишкени

Төөгүлүг 1 дугаар делегейниң кыргыз "Курашка" база якут "Хапсагайга" чемпионнаттары август 21–26 хуннеринде Кыргыз Республиканың төвү Бишкек хоорайга болган. Аңаа 34 чурттан 172 мөге киришкен. Оларның аразында делегейниң 18 чемпиону киришкен.

Россияның чыынды командазынга Саха-Якутия, Бурятия, Тыва, Хакасия, Алтай болгаш Татар республикалардан шупту 24 мөге хүрешкен.

Бистиң республикадан 3 мөге киришкеш, шупту 3 дугаар шаңналдыг черже киргеннер. Кыргыз хүреш «Курашка» 95 килден аар мөгелер аразында 2024 чылда Начын мөге деп атка төлөптүг болган Улуг-Хемден Демир-Хая Самдан 3-кү черни алган. Дараазында хүнде якут хүреш "Хапсагайга" 57 кил чедир мөгелер аразында Аким Куулар, 95 кил чедир Артыш Ооржак, 95 килден өрү аар килге Демир-Хая Самдан шупту 3 дугаар черни ап, хүлер медальга төлөптүг болган.

Делегей маргылдаазының түңнелдери

17 хар чедир элээди оолдар, уруглар аразында делегейниң бирги чери дээш спортчу хүрештер маргылдаазы август 19–25 хуннеринде Иорданияның төвү Амман хоорайга болуп эрткен.

Ол маргылдаага Россияның чалы мөгелери эки хүрешкеш, 3 алдын, 4 мөңгүн,

7 хүлер медальдарны чаалап алганнар. Бистиң чагыс чер чурттуувус, Чадаананың Чечен-оол Монгуш аттыг олимпийжи курлавырлар спорт школазының мөгези Чингис Сарыглар (тренери Меңги Монгуш) чүткүлдүг эки хүрежин көргүзүп, 48 килге чедир мөгелер аразында 3 дугаар шаңналдыг черни ап, хүлер медальды чаалап эккелген.

Чингиз Тывада 17 харга чедир мөгелер аразында делегей маргылдаазындан 1 дугаар медаль эккелген мөге. Өске чурттуң мөгелеринден: АКШ-тың мөгелери 5 алдын, Иранның 4 алдын, Кыргызстанның 3 алдын, Индияның элээди мөгелери кайгамчык хүрежи, 5 алдын, 1 мөңгүн, 1 хүлер медальдарны алганнар.

Дуржулга солчулгалыг белеткел

Чадаанага август 22-ге чедир элээди мөгелер аразында хостуг хүрешти сайзырадыр сорулгалыг арга-дуржулга солчулгалы болган.

Аңаа Якут-Саха Республикадан 8 мөге, 1 тренер киришкен. Белеткелдер соонда аалчыларга Чөөн-Хемчик кожуунуң төөгүлүг солун черлерин — Үстүү-Хүрээ база Ийме сумузда элзинниг черни сонугадып көргүскен.

/ Арынны Алексей ЧАМБАЛ-ООЛ белеткээн.

ШЫН

ТУРГУЗУКЧУЗУ:

"Тыва-медиагрупп" ПБ
ТР-ниң КАА

Кол редактор
С.Н. МОНГУШ.

Редакцияның болгаш
үндүрүкчүнүң адреси:
667000, Тыва Республика
Кызыл хоорай,
Красноармейская, 100,
каб. 2, каб. 206

РЕДАКЦИЯНЫҢ
ТЕЛЕФОННАРЫ:

Редактор — 2-01-35.
Чарлал килдизи — 2-18-10
Солун чыскаакчылары:
А.К. Ооржак, А.Ч. Чамзырын —
2-17-94
Корректор: Ч.Н. Мачык,
А.А. Лагбы — 2-17-94
Харылзаа, информация
технологиялары болгаш
массалыг коммуникациялар
адырынга хайгаарал талазы-
биле федералдыг албанның
Енисей эргелели «Шын» солуну
18.10.2022 чылда бүрүткээн.
Бүрүткел дугаары —
ПИ № ТУ 24-01214

Солунну «Тываполиграф» КХН-ге
парлаан.
(Индекс: 667000. Тыва Республика,
Кызыл, Щетинкин болгаш
Кравченко, 1).

Солунда парлаттыг материал-
дарның авторларының
бодалдары редакцияның туружу-
биле дүүшпейн барып болур.
Айыттыг саннары болгаш өске-
даа фактылары, дыңнадылары
дээш авторлар боттары
харылыаар.

Чагыдылга индекси:
хуу кижилерге — П6855,

организацияларга — П6860
Солун неделяда ийи катап үнер
(среда, суббота).

Номерни парлалгаже дужаганы:
график езугаар — 21.00,
херек кырында — 18.00.
Солун келбейн барганда, 2-11-52
телефонче долгаар.

Солуннуң сайтызы:
shyn.ru
Электроннуг почтазы:
shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

Тираж
2304 кезек

2024 ЧЫЛДА
"ШЫН" СОЛУННУҢ
ЧАГЫДЫЛГАЗЫ:

ПОЧТА ДАМЧЫШТЫР
ЧАРТЫК ЧЫЛДА — 1440,96
рубль.
Тел.: 8(39422)2-11-52

БИР ЭВЕС РЕДАКЦИЯДАН
ЧАГЫДАР БОЛЗА,
ЧАРТЫК ЧЫЛДА — 960 рубль.
Тел.: 8(39422)2-18-10